

Dr. Neringa GRIGUTYTĖ
Teisės instituto Kriminologinių
tyrimų skyriaus mokslo darbuotoja
Gedimino pr. 39 / Ankštoji 1,
LT-01109 Vilnius
Tel. (8 5) 249 75 91
El. p. info@teise.org

PSICHOLOGO DALYVAVIMAS TEISINIAME PROCESE LIETUVOJE: IŠŠŪKIAI IR GALIMYBĖS

Teisinėje sistemoje numatyta galimybė naudotis įvairių sričių specialiosiomis žiniomis, bet ne visada aišku, kokias psichologijos žinias ir kaip plačiai galima pasitelkti teisiniame procese. Šiuo straipsniu siekiama nagrinėti psichologų dalyvavimo baudžiamajame, civiliniame ir administraciniame procese iššūkius ir galimybes remiantis mokslinės literatūros apžvalga bei analize, praktiniais pavyzdžiais. Pirmoji straipsnio dalis skirta psichologų dalyvavimo procesiniuose veiksniuose poreikio analizei. Antroje dalyje nagrinėjant praktinius iššūkius, su kuriais susiduria psichologai, dalyvaujant teisiniame procese, analizuojama: a) procesinio statuso ypatumai ir skirtumai, kurie palyginami su įprastais profesiniais psichologo vaidmenimis, b) etinės dilemos, kylančios dėl konfidencialumo laikymosi, c) psichologo kompetencijos klausimai. Aptariamos galimybės, kaip efektyviau bendradarbiauti ir pasinaudoti psichologų turimomis specialiosiomis žiniomis teisiniame procese.

1. ĮVADAS

Psichologų vaidmuo teisinėje sistemoje skirtingose šalyse yra nevienodas, jis priklauso nuo teisės ir psichologijos išsivystymo konkrečioje šalyje, egzistuojančios teisinės sistemos, teismų praktikos ir kitų veiksnių, vis dėlto psichologų į(si)traukimas į teisinę sistemą tampa vis labiau paplitusiu reiškiniu tiek užsienio valstybėse, tiek Lietuvoje. Nors yra įvairių ir net radikaliai kraštutinių nuomonių, kiek psichologijos žinios gali būti naudojamos teisinėje sistemoje,¹ psichologų dalyvavimas įvairiuose teisiniuose

¹ *Justickis V.* Specialiųjų psichologijos žinių taikymo teisėje ribos // *Jurisprudencija*, 2005, t. 66 (58), p. 120–129. Straipsnyje išsamiai aptariamas psichologijos ir teisės žinių suderinamumo klausimas, pateikiama skirtingų nuomonių, kiek specialiosios psichologijos žinios turi būti naudojamos teisėje, analizė.

procesuose vis dažniau laikomas pageidautinu, pripažįstant, kad taikant teisę psichologijos žinios yra būtinos.

Mokslinėje literatūroje aptariant teisės ir psichologijos santykį išskiriamos trys sąvokos: teisės psichologija (*psychology of the law*); psichologija ir teisė (*psychology and the law*) ir psichologija teisėje (*psychology in the law*).² Remsimės būtent pastarąja samprata – psichologija teisėje – kai psichologija taikoma baudžiamojo, civilinio ar administracinio proceso tikslais. Psichologai kviečiami dalyvauti teisiniame procese (tiek ikiteisminio tyrimo, tiek teismo nagrinėjimo metu), o jų turimos specialiosios žinios³ pasitelkiamos konkrečiam procesiniam veiksmui byloje atlikti ar siekiant išspręsti tam tikrą teisinį klausimą.

Analizuojant Lietuvos situaciją galima išskirti du paraleliai vykstančius procesus – didėjančią specialiųjų psichologinių žinių panaudojimo teisinėje sistemoje paklausą ir didėjančią pasiūlą, kai plečiasi psichologijos kaip taikomojo mokslo funkcijos.⁴ Užsienyje atliekama daugybė tyrimų dėl psichologų dalyvavimo procesiniuose veiksmuose efektyvumo, pvz., nustatant, kurios apklausos technikos yra efektyviausios, atpažįstant melą, atliekant liudytojų parodymų patikimumo vertinimą ir kita. Lietuvoje nemažai dėmesio skirta teismo psichologinės ekspertizės klausimams analizuoti.⁵ Tačiau teismo psichologus ekspertus Lietuvoje galima suskaičiuoti ant dviejų rankų pirštų, ir yra tik nedaug psichologų, dirbančių teisėsaugos institucijose. Pagal Lietuvos Respublikos įstatymus kiekvienas psichologas pagal savo įgytą specializaciją ir turimas kompetencijas, t.y. turėdamas specialiųjų žinių, gali padėti dalyvaudamas teisiniame procese. Praktika rodo, kad ne tik teismo psichologai ekspertai, bet ir įvairiose institucijose dirbantys psichologai vis dažniau kviečiami dalyvauti baudžiamajame, civiliniame, kiek rečiau – administraciniame procese. Tačiau kasdieniame darbe psichologų atliekami vaidmenys ir funkcijos skiriasi nuo procesinio statuso ir teisinės sistemos keliamų reikalavimų, dėl to psichologų dalyvavimas teisiniame

² Plačiau: *Bartol C. R., Bartol A. M. Psychology and law: theory, research, and application*. Belmont: Thomson Wadsworth, 2004; *Justickis V.* Bendroji ir teisės psichologija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004.

³ Specialiosios žinios suprantamos kaip išsilavinimo ir specialaus pasirengimo arba profesinės veiklos dėka įgytos išsamios mokslo, technikos, meno ar bet kokios kitos žmonių veiklos srities žinios, reikalingos ekspertizei atlikti. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso komentaras. I tomas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003.

⁴ Lietuvoje yra rengiami kvalifikuoti psichologai, kurie savo žinias taiko teisinėje sistemoje: Teisės psichologijos magistrantūros studijų programa Mykolo Romerio universitete; Psichologijos ir kriminologijos magistrantūros studijų programa Vilniaus universitete.

⁵ *Justickis V., Valickas G.* Psichologinė ekspertizė: teisiniai ir psichologiniai taikymo aspektai // *Psichologija*, 2003, Nr. 27, p. 1–24; *Valickas G., Justickis V., Čėsniėnė I.* Teismo psichologinė ekspertizė Lietuvoje: dabartinė padėtis, problemos ir galimi jų sprendimo būdai // *Psichologija*, 2006, Nr. 33, p. 89–100.

procesė gali tapti neefektyvus ar, atskirais atvejais, nenaudingas. Šiuo straipsniu siekiama atskleisti praktinius sunkumus ir iššūkius, su kuriais susiduria psichologas, kuris nėra teismo psichologas ekspertas, bet yra kviečiamas dalyvauti procesiniuose veiksmuose, ir išanalizuoti galimybes, kaip efektyviau bendradarbiauti ir pasinaudoti specialiosiomis psichologijos žiniomis teisiniame procese.

2. PSICHOLOGŲ DALYVAVIMO PROCESINIUOSE VEIKSMUOSE POREIKIO ANALIZĖ

Tiriant psichologų dalyvavimo teisiniame procese poreikį atlikta analizė keletu aspektų: vertinta, kaip kinta psichologų dalyvavimas baudžiamojo, civilinio ir administracinio procesų veiksmuose skirtingais metais, ir nagrinėti skirtingų žinybų dokumentai, atskleidžiantys psichologų dalyvavimo teisiniame procese poreikį.

Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos (VTPT) ekspertų darbo krūvio analizė yra vienas iš oficialių šaltinių, atspindinčių psichologų dalyvavimo teisinėje sistemoje poreikį. 2003 metais VTPT teismo psichologijos ekspertai atliko 58 ekspertizes,⁶ o 2008 metais – 124 psichologijos ekspertizes,⁷ neskaitant kompleksinių ekspertizių. Padidėjo ir teikiamų specialisto išvadų skaičius: 2003 metais teismo psichologijos ekspertai teikė specialisto išvadas 383 kartus (356 baudžiamajame procese ir 28 civiliniame procese),⁸ o 2010 metais pateiktos 690 psichologijos specialisto išvados ar konsultacijos (353 baudžiamajame procese; 335 civiliniame procese ir 12 administracinių bylų teisenoje).⁹ Kaip matyti, intensyviausiai psichologijos žinios taikomos baudžiamajame, mažiau – civiliniame ir dar mažiau – administraciniame procesuose. Iš pateiktų duomenų būtų galima daryti dar vieną prielaidą, kad psichologui ekspertui užduodamų klausimų spektras plečiasi ir jie nėra susiję tik su baudžiamąja teise.

Valstybinės teismo psichiatrijos tarnyboje ne tik steigiama daugiau teismo psichologų ekspertų etatų (iki 1992 m., kol dar nebuvo savarankiškos teismo psichiatrijos ekspertinės struktūros, Lietuvoje buvo tik vienas etatinis konsultantas psichologas, turintis teismo psichologo specializaciją;¹⁰ šiuo metu VTPT dirba 10 teismo psi-

⁶ Valickas G., Justickis V., Čėsniėnė I. Teismo psichologinė ekspertizė Lietuvoje: dabartinė padėtis, problemos ir galimi jų sprendimo būdai // *Psichologija*, 2006, Nr. 33, p. 89–100.

⁷ Sveikatos apsaugos ministerijos 2008 metų veiklos ataskaita. 2009 m. vasario 28 d., Vilnius.

⁸ Valickas G., Justickis V., Čėsniėnė I., 2006, p. 92.

⁹ Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos prie SAM 2010 m. ataskaita, statistinės ataskaitos forma Nr. 46.

¹⁰ Valstybinė teismo psichiatrijos tarnyba. Prieiga per internetą: <http://www.vtpt.lt/lt/apie_mus.html>.

chologų ekspertų¹¹), tačiau vyksta svarbus procesas specializuojant ekspertizes, nes pripažįstama, kad tam tikrais klausimais būtina turėti gilesnių specialiųjų žinių. Šiuo tikslu 2009 metais VTPT buvo įsteigtas Vaikų ir paauglių teismo psichiatrijos skyrius, o vienai psichologei suteikta *vaikų ir paauglių teismo psichologo eksperto* kvalifikacija.¹² Bet tai praktinių problemų neišsprendė, nes Vaikų ir paauglių teismo psichiatrijos skyrius, kuriame yra tik viena vaikų ir paauglių teismo psichologė ekspertė, atlieka ambulatorines psichologines ir kompleksines psichiatriškas-psichologines ekspertizes baudžiamosiose ir civilinėse bylose vaikams iki 18 metų amžiaus, nepriklausomai nuo jų gyvenamosios vietos. Susiformuoja laukiančiųjų eilės. Kaip savo pažymose nurodo apygardų prokuratūros, ilgesnę ikiteisminio tyrimo trukmę lemia psichiatriškos-psichologinės ekspertizės: „Nors pačios ekspertizės atliekamos ir pakankamai greitai, tačiau ilgai tenka laukti eilėje.“¹³

Teismo ekspertų darbo krūvio pristatymas ne visiškai atspindi realią situaciją, nes teismas gali pavesti atlikti ekspertizę kitų tarnybų ar įstaigų psichologams, o dalyvauti teisiniuose procesuose gali būti ir yra kviečiami ne tik teismo ekspertai psichologai, bet ir kiti psichologai, dirbantys skirtingose žinybose (pedagoginėse psichologinėse tarnybose, mokyklose, psichikos sveikatos centruose, vaikų globos namuose, nevyriausybinėse organizacijose ir pan.). Remiantis praktika, psichologai kviečiami dalyvauti sprendžiant dėl nepilnamečių gyvenamosios vietos, tėvų valdžios apribojimo, vaikų pateikiamos informacijos patikimumo, siekiant užtikrinti mažamečių interesus vaiko perdavimo teisėtiems globėjams procedūroje ar paruošiant ir padedant apklausti nukentėjusį mažametį ir kita. Deja, statistinių duomenų, kiek psichologų ir kokiam procese – baudžiamajame, civiliniame ar administraciniame – dalyvavo, surasti nepavyko.

Didėjantį psichologų dalyvavimo poreikį, bent jau baudžiamajame procese, įtvirtina 2009 m. sausio 1 d. įsigalioję LR BPK 186 straipsnio dėl nepilnamečio liudytojo ir nukentėjusiojo apklausos pakeitimai.¹⁴ Šio straipsnio 5 dalyje teigiama, kad proceso dalyvių prašymu į jaunesnių kaip aštuoniolikos metų liudytojo arba nukentėjusiojo apklausą privalo būti kviečiamas valstybinės vaiko teisių apsaugos institucijos atstovas arba *psichologas*, kad padėtų apklausti nepilnamečių, atsižvelgdami į jo socialinę

¹¹ Pagal LR BPK 84 straipsnį, ekspertu gali būti skiriamas asmuo, turintis reikiamų specialiųjų žinių ir įrašytas į LR ekspertų sąrašą. Lietuvos teismo ekspertų sąrašą žr.: <http://www.vtpt.lt/lt/ekspertu_sarasas.html>.

¹² Sveikatos apsaugos ministerijos 2009 metų veiklos ataskaita. 2010 m. kovo 5 d., Vilnius.

¹³ *Skorupskaitė-Lisauskienė D., Kriščiūnaitė R.* Teimuose išnagrinėtų bylų, kuriose nuo seksualinių nusikaltimų nukentėjo vaikai, apžvalga // *Vaikas – smurto auka: teisiniai, psichologiniai ir socialiniai aspektai*. Vilnius: Paramos vaikams centras, 2010, p. 55.

¹⁴ Valstybės žinios, 2007-07-21 Nr.81-3312.

ir psichologinę brandą. Siekiant įgyvendinti šią nuostatą, kviečiami savivaldybėms pavaldžiose institucijose dirbantys psichologai, bet jų dalyvavimas teisiniame procese neretai kelia sunkumų (žr. toliau). Konstatuojama, kad iki šiol egzistuoja problema dėl kvalifikuotų psichologų, galinčių padėti tinkamai apklausti nepilnamečių asmenį, ir ieškoma būdų šią problemą spręsti: „Problema <...> sprendžiama nuo 2010-04-20 tarpžinybiniu lygiu, t.y. informuoti Seimo Teisės ir teisėtvarkos bei Socialinių reikalų ir darbo komitetai, Vyriausybė, Teisingumo, Vidaus reikalų, Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, Nacionalinė teismų administracija, Teisėjų taryba, vaiko teisių apsaugos kontrolierė.“¹⁵

Civiliniame procese psichologai kviečiami nustatyti, ar vaikas sugeba išreikšti savo nuomonę dėl nuolatinės globos ar rūpybos nustatymo, globėjo ar rūpintojo skyrimo, įvaikinimo, ir išreikštai vaiko nuomonei išaiškinti (CPK 485 str., 503 str.). Psichologas taip pat gali būti kviečiamas dalyvauti vaiko perdavimo procese ir pateikti savo rekomendacijas (CPK 764 str.), o prireikus nustatyti nepilnamečio fizinio, dorovinio, dvasinio, psichinio išsivystymo lygį, skiriama teismo psichologijos ekspertizė (476 str. 3 d.). Tačiau Civilinio proceso kodekse, palyginti su Baudžiamojo proceso kodeksu, išliko nepakitusios nuostatos, kai į nepilnamečio liudytojo apklausą šaukiamas dalyvauti ne psichologas, o pedagogas arba valstybės vaiko teisių apsaugos institucijos atstovas (CPK 194 str. 1 d.).

Nors psichologo dalyvavimas tiesiogiai įteisintas Baudžiamojo ir Civilinio proceso kodeksuose (nei Administracinės teisės pažeidimų kodekse, nei Administracinių bylų teisenos įstatyme psichologo dalyvavimas nėra tiesiogiai reglamentuotas), nėra apibrėžta, kokie, kokio išsilavinimo ir kvalifikacijų, kokių institucijų psichologai dalyvauja procesiniuose veiksmuose. Be to, tiek dėl viešai nuskambėjusios, rezonansinės bylos, tiek dėl VTPT dirbančių psichologų ekspertų didelio darbo krūvio ir ekspertų trūkumo¹⁶ vis daugėja atvejų, kai psichologai (ne teismo psichologai ekspertai) yra kviečiami dalyvauti teisiniame procese. Psichologų, kurie nėra teismo ekspertai, dalyvavimas teisiniame procese kelia iššūkių ir klausimų tiek struktūriniu, tiek individualiu lygiu.¹⁷

¹⁵ *Skorupskaitė-Lisauskienė D., Kriščiūnaitė R.*, 2010, p. 57.

¹⁶ Sveikatos apsaugos ministerijos 2010 m. veiklos ataskaita. 2011 m. kovo 22 d., Vilnius.

¹⁷ Lietuvos psichologų sąjunga sulaukia psichologų kreipimusi prašant padėti išaiškinti, kaip psichologas turi elgtis kviečiamas dalyvauti teisiniame procese, ar gali atsisakyti dalyvauti ir pan. Šis klausimas analizuojamas ir skirtingų žinybų ar ministerijų lygmeniu, pvz., LR socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2010 metų rugsėjo 13 d. raštas Nr. (16.3-42)SD-5857 dėl kvalifikuotų psichologų dalyvavimo nepilnamečių apklausose. Ar LR švietimo ir mokslo ministerijos 2010 metų spalio 5 dienos raštas Nr. SR-50-01-37 dėl pedagoginių psichologinių tarnybų psichologų dalyvavimo teismuose.

3. PRAKTINIAI PSICHOLOGŲ DALYVAVIMO TEISINĖJE SISTEMOJE ASPEKTAI

Aptarsime dažniausiai praktikoje kylančius iššūkius, kai psichologas yra kviečiamas dalyvauti teisiniame procese. Dalyvaujdamas teisiniame procese psichologas įgyja naują vaidmenį, kuris skiriasi nuo jo įprastų darbo funkcijų ir santykių su klientu. Savo darbe psichologas laikosi konfidencialumo principo – negavęs kliento sutikimo neatskleidžia apie jį to, ką sužinojo palaikydamas profesinius santykius. Todėl kyla etinių dilemų, kai psichologas kviečiamas liudyti apie klientą. Dalyvauti teisiniame procese ir pateikti išvadą psichologui būtinos tinkamos kompetencijos, jo išvada turi būti grįsta išsamiai surinkta medžiaga, kuri svarbi atsakant į vieną ar kitą teisinį klausimą.

3.1. Dvigubi vaidmenys: profesiniai ir procesiniai psichologo vaidmenys

Psichologijos magistrantūrą pabaigę specialistai įgyja skirtingas specializacijas – klinikinio psichologo, teisės psichologo, sveikatos psichologo, organizacinio psichologo ir pan. Atitinkamai šie specialistai, nors ir visi baigę psichologijos studijas, įgyja skirtingas kompetencijas, dirba skirtingose institucijose ir atlieka skirtingas funkcijas.¹⁸ Tačiau jie visi gali būti kviečiami dalyvauti procesiniuose veiksmuose remiantis turimomis specialiosiomis žiniomis. Kai psichologas kviečiamas dalyvauti teisiniame procese, jis įgyja vieną iš įstatymo numatytų procesinių statusų – eksperto, specialisto ar liudytojo.¹⁹

Šiuos procesinius statusus gali įgyti bet kuris psichologas, dirbantis skirtingose įstaigose ir organizacijose (ligoninėse, psichikos sveikatos centruose, pedagoginėse psichologinėse tarnybose, mokyklose, vaikų globos namuose, nevyriausybinėse organizacijose ir kt.) bei kasdienėje savo veikloje atliekantis visai kitas funkcijas: psichologinį konsultavimą, psichologinį vertinimą, padedantis spręsti asmeninio bei šeimos gyvenimo sunkumus, tarpasmeninius konfliktus, psichologines krizes ir kita.

¹⁸ Platesnę informaciją apie įvairias studijų programas ir įgyjamas kompetencijas galima rasti Švietimo ir mokslo ministerijos užsakymu įkurtoje atviroje informavimo konsultavimo orientavimo sistemoje. Prieiga per internetą: <<http://www.aikos.smm.lt/programos.htm>>.

¹⁹ LR BPK ir ABTĮ yra išskiriami trys procesiniai statusai – ekspertas, specialistas ir liudytojas, o LR CPK – tik liudytojas ir ekspertas. Remiantis ABTĮ, specialistas kviečiamas tais atvejais, kai nagrinėjant administracinę bylą teisme reikia specialiųjų žinių (60 str.). Pagal BPK specialistas yra reikiamų specialiųjų žinių ir įgūdžių turintis asmuo (89 str.), o ekspertu gali būti skiriamas asmuo, turintis reikiamų specialiųjų žinių ir įrašytas į Lietuvos Respublikos ekspertų sąrašą (84 str.), tuo tarpu civiliniame procese nėra būtina, kad ekspertas būtų įtrauktas į ekspertų sąrašą, nes CPK tik nurodoma, kad ekspertu gali būti skiriamas asmuo, turintis reikiamą kvalifikaciją išvadai duoti (212 str.), tad psichologas ekspertas civiliniame procese įgyja panašias teises ir pareigas kaip psichologas specialistas baudžiamajame procese. Tačiau tai nereiškia, kad VTPT dirbantys teismo psichologai ekspertai nedalyvauja civiliniame procese; jų darbą apibrėžia teismo ekspertizės įstatymas (Žr.: Valstybės žinios, 2002, Nr. 112-4969).

Tapdamas proceso dalyviu psichologas peržengia savo įprasto vaidmens ribas ir įžengia į jam mažai pažįstamą teisinę sistemą.^{20 21} Psichologas gali būti labai geras savo srities specialistas, bet neturėti patirties ir nežinoti, kokie reikalavimai keliami dalyvaujant teisiniame procese – psichologui tai yra neįprasta erdvė, pasižyminti skirtingomis taisyklėmis ir lūkesčiais. Pailiustruoti pavyzdžiu galima aptariant klinikinio psichologo darbo skirtumus jo įprastoje darbo vietoje ir teisinėje sistemoje bei iš to kylančius sunkumus ir konfliktus. Klinikinis psichologas pirmiausiai atsakingas savo klientui, o teisminis procesas suponuoja atsakomybę teisėjui. Klinikinio psichologo nuostata yra priimti ir palaikyti klientą, bendradarbiauti su juo, nevertinti jo, o dalyvaujant procesiniuose veiksmuose kaip specialistui ar ekspertui būtinas objektyvus ir nešališkas santykis.²² Atliekant įvertinimą teisiniais tikslais būtina remtis įrodymais ir gebėti rekonstruoti praeitį bei numatyti ateitį, o to paprastai nereikia atliekant klinikinį vertinimą. Lentelėje išsamiau pateikti skirtumai atliekant psichoterapiją ir įvertinimą teisiniais tikslais.

Skirtumai atliekant psichoterapiją ir įvertinimą teisiniais tikslais.²³

<i>Psichoterapija</i>	<i>Įvertinimas teisiniais tikslais</i>
Klientas yra besikreipiantysis (pacientas)	Klientas yra teisininkas (teismas)
Santykis su klientu yra palaikantis, priimančias, empatiškas	Santykis su subjektu yra neutralus, objektyvus ir nešališkas
Būtinios kompetencijos – mokėti parinkti tinkamą gydymą sprendžiant kliento sunkumus ir taikyti terapines technikas	Būtinios kompetencijos – parinkti tinkamas teisiniams užsakymui vertinimo technikas ir teisinio reglamentavimo žinojimas
Atliekamas įvertinimas ir keliamos hipotezės yra susijusios su terapijos tikslais	Atliekamas įvertinimas ir keliamos hipotezės yra susijusios su konkrečiu teisiniu klausimu
Informacija daugiausiai gaunama iš kliento, šiek tiek dėmesio skiriama išoriniam tyrinėjimui	Vertinamojo pateikiama informacija yra nuodugnai analizuojama ir lyginama su kitais informacijos šaltiniais
Terapija didele dalimi struktūruojama paciento	Įvertinimas struktūruojamas tyrėjo
Terapija yra pagalbos teikimo procesas, kuris retai būna priešiškas	Atliekant įvertinimą teisiniais tikslais siekiama iširti informaciją, kurios tiriamasis linkęs neatskleisti
Tikslas – padėti pacientui (išgyti)	Tikslas – padėti teisėjui (priimti sprendimą)
Terapijos pagrindas – terapinis kontaktas (aljansas); kritiški ir teisiškai nepalankūs terapeuto vertinimai gali pabloginti kontaktą	Vertinimo tikslai yra iš anksto žinomi subjektui; mažai tikėtina, kad kritiški vertinimai sukels ilgalaikį distresą asmeniui

²⁰ *Sageman M.* Three Types of Skills for Effective Forensic Psychological Assessments // *Assessment*, Volume 10, No. 4, 2003, p. 321–328.

²¹ *Faust D., Ziskin J.* The expert witness in psychology and psychiatry // *Science*, New Series, Vol. 241, Is. 4861, 1988, p. 31–35.

²² *Sageman M.*, 2003, p. 321–328.

²³ Parenpta pagal *Mart A.* Getting started in forensic psychology practice: how to create a forensic specialty in your mental health practice. New Jersey: John Wiley & Sons, 2006.

Kaip matyti iš pateikto pavyzdžio, vieni didžiausių sunkumų teisiniame procese gali kilti dėl psichologo objektyvumo / šališkumo. Mokslinėje literatūroje keliamas klausimas, kiek psichologo noras padėti klientui gali trukdyti išlikti objektyviam ir nepadaryti klaidų; jei psichologas pirmiausiai remiasi subjektyvia asmens realybe, jis gali negebėti atskleisti objektyvios realybės, be to, dažniausiai nėra išmokytas, kaip tą daryti.²⁴ Vienos nuomonės nėra – kai kurie autoriai nurodo, kad siekiant objektyvumo tas pats psichologas negali atlikti skirtingų vaidmenų ir funkcijų (pvz., atlikti įvertinimą teisiniais tikslais ir konsultuoti turėtų skirtingi psichologai), kiti teigia, kad konsultuojantis psichologas geriau pažįsta klientą ir gali pateikti išsamesnį vertinimą.²⁵ Lietuvos teismo psichologo eksperto etikos kodekse nurodyta, kad teikdamas ekspertines išvadas ir pasisakymus teisme ekspertas privalo griežtai laikytis bešališkumo ir objektyvumo principų.²⁶

Praktikoje neretai nutinka taip, kad dalyvauti teisinėje sistemoje kviečiami psichologai, kurie jau turi profesinį kontaktą su byloje minimu asmeniu ar jo šeimos nariais. Tokių situacijų pasitaiko pačių įvairiausių: psichologas dirba su šeima, kurioje tėvai skiriasi, o teismas prašo įvertinti, kas geriausia vaikui, su kuo jam geriau pasilikti – mama ar tėčiu; globos namuose dirbantis psichologas padeda apklausti tų pačių globos namų auklėtinį vaiko apklausos kambaryje; psichologas, dirbantis su prievartą patyrusia auka, prašomas įvertinti aukai padarytą moralinę žalą ir pan. Tiek mokslinėje literatūroje²⁷ nurodoma, tiek psichologų etikos kodeksai apibrėžia, kad psichologai turėtų vengti dvigubų vaidmenų ir dvilypių santykių. Ir ne tiek svarbu, ar keli vaidmenys atliekami tuo pat metu, ar eina vienas po kito, jie gali sukelti dideles problemas, tokias kaip negalėjimas atlikti savo tiesioginių funkcijų ir išlikti objektyviam. Pavyzdžiui, psichologas, dirbdamas su besiskiriančiais tėvais, jau yra susidaręs savo nuomonę ir jam gali būti sunku likti nešališkam išklausant vaiko nuomonę, su kuriuo iš tėvų jis norėtų gyventi. Jei nutinka taip, kad dvigubų vaidmenų nepavyksta išvengti, būtina aiškiai pagrįsti tokį pasirinkimą, psichologui iš anksto pasiruošti ir aiškiai pranešti asmeniui, su kuriuo dirbama.²⁸ Tai reiškia, kad

²⁴ Faust D., Ziskin J., 1988, p. 31–35.

²⁵ Gudjonsson G. H., Haward L. R. C. Forensic Psychology: A guide to Practice. London: Routledge, 1998.

²⁶ Žr.: <http://www.vtpt.lt/lt/apie_mus/etikos_kodeksas_70.html>.

²⁷ Fulero S. M., Wrightsman L. S. Forensic psychology. Third edition. Belmont: Wadsworth Cengage Learning, 2009.

²⁸ Heilbrun K., Marczyk G., DeMatteo D., Mack-Allen J. A principles-based approach to forensic mental health assessment: utility and update // Forensic Psychology: emerging topics and expanding roles. Ed. Goldstein A.M., New Jersey: John Wiley & Sons, 2007, p. 45–72.

psichologas turi informuoti klientą apie gautą teisinį užsakymą, atliekamą vertinimą ir pasikeitusias funkcijas, kurios gali paveikti profesinį psichologo ir kliento santykį, ir gauti šio sutikimą.

3.2. Konfidencialumas

Psichologui, gavusiam šaukimą į teismą ar kvietimą dalyvauti teisiniame procese, kyla daug klausimų, vienas svarbiausių – konfidencialumo. Konfidencialumas yra esminis profesinių psichologo ir kliento santykių aspektas – klientas, kreipdamasis į psichologą paslaugų, tikisi, kad visa šio sužinota informacija lieka tik tarp jų dviejų. Kol nėra užtikrintas konfidencialumas, neįmanomas efektyvus profesinis kontaktas. Psichologų etikos kodeksas²⁹ nurodo, kad psichologas turi išlaikyti profesinę paslaptį: saugo profesinę paslaptį ir ypač tai, ką sužino apie subjekto asmeninį gyvenimą ar ligą; gali suteikti jo saugomą informaciją jos prašantiems asmenims ar institucijoms tik sutikęs subjektui arba jam atstovaujančiam asmeniui ar įstaigai. Tačiau etikos kodeksas nenurodo, kaip elgtis tais atvejais, kai psichologas kviečiamas dalyvauti teisiniame procese – psichologui kyla etinė dilema, kiek ir ką galima atskleisti apie klientą.

Mokslinėje ir psichologų profesinėje literatūroje yra išsamiai nagrinėjamos etinės dilemos siekiant laikytis konfidencialumo ir ieškoma jų sprendimo būdų.³⁰ Tai ypač aktualu, kai psichologas jau yra užmezgęs profesinį santykį su klientu. Pavyzdžiui, psichologas kviečiamas liudyti teisme nagrinėjant vaikų globos bylą ir reikalaujama pateikti informaciją, kurios konfidencialumą jis garantavo nepilnamečiui. Mokslininkai nurodo, kad nepakankamas teisinių žinių turėjimas ir vadovavimasis tik etikos kodeksu gali būti viena iš priežasčių, dėl kurių psichologai gali nesutikti liudyti.³¹ Be to, psichologai nėra linkę atskleisti informacijos ir bijodami, kad terapinė medžiaga gali būti klaidingai interpretuojama, nes teisme ji išimama iš bendro konteksto.³² Tarkime, psichologui per konsultacijas vaikas pasakojo apie savo neigiamus jausmus vienam iš tėvų, bet tai nėra pagrindas priimti sprendimą, kad vaikui būtų geriau gyventi su kitu tėvu.

Kadangi konfidencialumas yra sąlyginis, o ne absoliutus, jį riboja galiojantys įstatymai, kyla klausimai, kas *gali būti* atskleista, kas *privalo* būti atskleista ir ko

²⁹ Profesinė psichologo etika. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997.

³⁰ *Kitchener K. S.* Foundations of ethical practice, research, and teaching in psychology. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 2000.

³¹ *Bartol C. R., Bartol A. M.* 2004, p. 97.

³² *McCurdy K. G., Murray K. C.* Confidentiality Issues When Minor Children Disclose Family Secrets in Family Counseling. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 2003, 11 (4), p. 393–397.

galima neatskleisti.³³ Apžvelgsime tik tas nuostatas, kurios aktualiausias psichologo dalyvaujant teisiniame procese. Jei psichologas kviečiamas dalyvauti teisiniame procese kaip specialistas ar ekspertas ir tik tada užmezga santykį su klientu, jis turi informuoti klientą apie tikslus ir gauti jo sutikimą. Tai reiškia, kad klientas turi teisę savarankiškai nusistatyti psichologui teikiamos informacijos kiekį, informacijos nuslėpimo mastą ir teisę žinoti, kokia konfidencialiai suteikta informacija gali būti perduota tyrimui ir teismui.

Profesinio bendravimo su psichologu metu klientas gali atskleisti asmeninę informaciją, kuri tiesiogiai nesusijusi su teisiniu klausimu (pvz., sprendžiant nepilnamečių gyvenamosios vietos klausimus sužinoma apie vaiko persirgimas ligas; vertinant žalos mastą sužinoma apie kliento ankstesnę intymų gyvenimą ir pan.). Kai teisiniame procese reikalaujama atskleisti informaciją apie klientą, pateikiama tik ta informacija, kuri atitinka keliamą klausimą, išlaikant kitos informacijos konfidencialumą.³⁴ Pavyzdžiui, Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos etikos kodekse³⁵ nurodyta, kad norint išsaugoti konfidencialumą pateikiant informaciją tikslinga laikytis racionalaus pakankamumo principo, t. y. išlaikyti konfidencialumą kiek leidžia įstatymas, neviešinti informacijos, kuri nėra susijusi su ekspertui užduotais klausimais, nesuteikia argumentų ekspertinėms išvadoms ir nestiprina jų įrodomosios galios.

Šiek tiek kitokia situacija susiklosto tada, kai psichologas jau yra užmezgęs profesinį kontaktą su asmeniu (pvz., konsultuoja šį) ir tada yra kviečiamas liudyti teisme. Baudžiamajame, civiliniame ir administraciniame procesuose apibrėžta, kad liudytoju gali būti šaukiamas kiekvienas asmuo, kuriam gali būti žinomos kokios nors aplinkybės, turinčios ryšį su byla (BPK 78 str., CPK 189 str., ATPK 276, ABTĮ 60 str.). Neretai visuomenėje psichologai pagal teikiamas paslaugas prilyginami dvasininkams ar medikams, kurie turi išimtines procesines teises: kaip liudytojai negali būti apklausiami dvasininkai apie aplinkybes, kurias jie sužinojo tikinčiajam atliekant išpažintį, ir medikai – apie aplinkybes, sudarančias jų profesinę paslaptį (CPK 189 str.). Vis dėlto kiekvienas psichologas, šaukiamas kaip *liudytojas*, privalo atvykti pas ikiteisminio tyrimo pareigūną, prokurorą ar į teismą ir duoti teisingus parodymus, kas jam žinoma apie reikšmės bylai išspręsti turinčias aplinkybes (BPK 83 str.). Tai yra paliudyti apie tai, ką jis pats matė ar patyrė.

Praktikoje sunkumų kyla, kai psichologas, kuris yra kviečiamas kaip liudytojas, yra prašomas pateikti išvadas vienu ar kitu klausimu. Tai reiškia, kad psichologo

³³ Aukštinaitytė R., Pauliukevičiūtė K. Psichologų etikos kodeksai slepia konfidencialumo dilemas // Tarpautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris. 2008, 1, 39–49 p.

³⁴ Psichologo profesinės etikos metakodeksas. Europos psichologų asociacijų federacija. Prieiga per internetą: <<http://www.lps.vu.lt/wp-content/uploads/2009/02/efpa-meta-etika-lt.pdf>>.

³⁵ Žr.: <http://www.vtpt.lt/lt/apie_mus/etikos_kodeksas_70.html>.

klausama ne tik faktinės informacijos (pvz., mokyklos psichologas, dirbantis su vaiku, kurio tėvai skiriasi, kviečiamas į teismą kaip liudytojas, pateikia informaciją apie savo bendravimą su vaiku, vaiko savijautą per konsultacijas, kaip dažnai vyko konsultacijos ir pan.), bet jis yra prašomas ir atsakyti į klausimus, kurie būtų priskiriami specialisto ar eksperto kompetencijai ir reikalauja atskiro vertinimo (pvz., su kuriuo iš tėvų vaikui geriau gyventi). Psichologas, dalyvaujantis teisiniame procese kaip liudytojas, be faktinės informacijos, gali pateikti tik savo subjektyvią nuomonę, bet ne atsakymus į klausimus, kurie reikalauja tam tikrų išvadų.

Susidūręs su konfidencialios informacijos atskleidimo teisiniame procese dilema, psichologas turėtų aiškiai suvokti, koks yra teisinis klausimas ir kokią informaciją jis turės atskleisti. Jis turėtų informuoti klientą apie savo ketinimus, paaiškinti jų motyvus ir atskleisti tik tiek informacijos, kiek tai tikslinga sprendžiant konkretų teisinį klausimą.

3.2. Kompetencija

Remiantis Lietuvoje galiojančiais įstatymais, psichologas, dalyvaujantis teisiniame procese kaip ekspertas ar specialistas, turi turėti reikiamų specialiųjų žinių ir įgūdžių (BPK 84 ir 89 str.; ABTĮ 62 str.) bei reikiamą kvalifikaciją išvadai duoti (CPK 212 str.). Specialiosios žinios suprantamos kaip išsilavinimo ir specialaus pasirengimo arba profesinės veiklos dėka įgytos išsamios mokslo, technikos, meno ar bet kokios kitos žmonių veiklos srities žinios, reikalingos ekspertizei atlikti.³⁶ Kyla klausimas, kokias kompetencijas turi psichologai, kviečiami dalyvauti teisiniame procese.

Kiekvienas psichologas turi bendrųjų psichologinių žinių ir specializuotų žinių, įgyjamų per magistro studijas. Tačiau tai nereiškia, kad kiekvienas psichologas gali atsakyti į visus jam užduodamus klausimus. Pavyzdžiui, bet kurios specializacijos psichologas, remdamasis savo bendrosiomis psichologijos žiniomis, įgytomis per bakalauro studijas, turėtų gebėti identifikuoti ir įvertinti pagrindinius asmens elgesio modelius. Tačiau psichologų specialiosios žinios skiriasi: klinikiniai psichologai išmano asmenybės struktūros, raidos, patologijos tapimo ir psichologinio poveikio dėsninumus ir geba priimti diagnostinius sprendimus; mokyklos psichologai yra įgiję daugiau žinių apie ugdymo psichologiją, socialiniai psichologai turi daugiau žinių, kurias galima pritaikyti civilinėje ar darbo teisėje, ir t.t.³⁷ Tad kviečiant psichologą dalyvauti teisiniame procese, vertėtų iš anksto pasidomėti jo išsilavinimu ir nuspręsti, ar konkretus specialistas pajėgus atsakyti į tam tikrą klausimą bei įvyk-

³⁶ Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso komentaras. I tomas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003.

³⁷ Plačiau žr.: <<http://www.aikos.smm.lt/programos.htm>>.

dyti nustatytą funkciją. Pavyzdžiui, viename iš generalinio prokuroro nurodymų sakoma, kad apklausiant nepilnamečius būtų bendradarbiaujama su psichologais, turinčiais darbo su nepilnamečiais patirties ir galinčiais padėti apklausti nukentėjusį nepilnamečių.³⁸

Be specialiųjų psichologijos žinių, psichologui, dalyvaujančiam teisiniame procese, būtina turėti ir teisinių žinių, kad jis galėtų aiškiai suvokti savo vaidmenį ir funkcijas. Lietuvoje yra kelios psichologijos magistrantūros studijos, integruojančios psichologijos ir teisės žinias. Rengiami teisės psichologai įgyja žinių apie civilinio, baudžiamojo ir administracinio proceso ypatumus bei gebėjimų integruoti psichologijos, kriminologijos ir teisės žinias, atlikti proceso dalyvių ir jų elgsenos psichologinį vertinimą teisme ir ikiteisminio tyrimo metu, taikyti psichologinės diagnostikos metodus asociausiai asmenybei įvertinti ir kt. Psichologijos ir kriminologijos magistro studijų programoje psichologai įgyja žinių apie baudžiamąją teisę, kriminologijos teorijas, asocialaus elgsenos psichologiją, teisės psichologiją, penitencinę psichologiją ir kt. Tačiau dauguma psichologų šių teisinių žinių neturi ar turi nepakankamai.

Mokslinėje literatūroje keliant klausimą apie psichologo, dalyvaujančio teisiniuose procesuose, kompetencijas taip pat nurodoma, kad jis turi ne tik laikytis profesinės etikos, naudoti tinkamą metodologiją, integruoti informaciją iš įvairių šaltinių formuodamas savo nuomonę, žinoti su psichologiniais klausimais susijusius tyrimus ir priimdamas sprendimus naudotis jų rezultatais, gebėti parengti objektyvią ir visus duomenis atspindinčią išvadą raštu, bet ir turėti teisinės sistemos žinių bei pasiruošti savo nuomonę pristatyti teisme.³⁹ Be to, teisiniame procese dalyvaujantis psichologas turėtų būti susipažinęs su teisine sistema ir įstatymais, reguliuojančiais jo darbą, suprasti ir naudotis teisine kalba bei būti informuotas apie jo procesinio statuso teises ir pareigas.⁴⁰

Ne tik teisėsaugos pareigūnai turi rūpintis, kokių kvalifikacijų turintį psichologą pasitelkti į pagalbą, bet ir psichologai turėtų prisiimti tik tuos užsakymus ir spręsti tik tuos klausimus, kuriems turi kompetencijos.⁴¹ Kompetencija suvokiama ne tik kaip kvalifikacija, įgyta per magistro studijas, bet ir papildomai įgyti gebėjimai (pvz., pouniversitetinių studijų ar seminarų metu) bei darbo patirtis. Anksčiau minėtuose psichologų etikos kodeksuose nurodoma, kad psichologai įsipareigoja dirbti tik

³⁸ LR generalinio prokuroro 2008 m. gegužės 10 d. Nr. N-2 nurodymas dėl nusikaltimų ir baudžiamųjų nusižengimų žmogaus seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui, nuo kurių nukentėjo nepilnamečiai, tyrimo ir valstybinio kaltinimo palaikymo.

³⁹ Goldstein A. M. Forensic psychology: toward a standard of care // Forensic Psychology: emerging topics and expanding roles. Ed. Goldstein A.M., New Jersey: John Wiley & Sons, 2007, p. 3–41.

⁴⁰ Goldstein A. M., Weiner I. B., 2003, p. 18.

⁴¹ Goldstein A. M., 2007, p. 3–41.

pagal savo kompetenciją, kurią suformavo išsilavinimas, mokymai ir patirtis. Tai reiškia, kad jie pripažįsta dalines kompetencijos ribas ir sąlyginį savo ekspertizų pobūdį, teikia tik tas paslaugas ir taiko tik tas technikas, su kuriomis yra išsamiai susipažinę mokydamiesi, treniruodamiesi ar kaupdami patirtį. Psichologas taip pat atsižvelgia į taikomų metodų ir savo paties trūkumus (netaiko metodų, kurie netinka sprendžiamam klausimui; privalo visada apgalvoti sprendžiamų problemų ir jam žinomų metodų santykį ir parinkti tokius metodus, kurie yra labiausiai adekvatūs; atsisako pradėti profesinį bendravimą arba taikyti psichologinius metodus, kai nėra būtinų tyrimo ar konsultavimo sąlygų; netaiko metodų, kurių nėra pakankamai teoriškai ir praktiškai įvaldęs). Psichologas negali dalyvauti procese kaip ekspertas ar specialistas, kai paaiškėja jo nekompetentingumas (BPK 58 str. 3 d.), ir jis turi teisę atsisakyti duoti išvadą, kai jam pateiktas klausimas viršija jo kvalifikaciją ar kompetenciją (CPK 214 str. 3 d.).

Profesinėje literatūroje yra keliami tinkamo užsakymo problema, aptariant, į kuriuos klausimus psichologai gali atsakyti, į kuriuos – ne. Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos teismo psichiatro ir teismo psichologo eksperto etiniuose principuose įtvirtinta,⁴² kad ekspertui negalima peržengti specialiųjų psichiatrijos ir psichologijos žinių ribų, t.y. atlikti tyrimo ir pateikti išvadą, kai klausimui spręsti nereikia specialių psichiatrijos ir psichologijos žinių; klausimo sprendimas priklauso bylą tiriančio ar nagrinėjančio pareigūno bei institucijos kompetencijai; klausimui spręsti reikalingos kitų mokslų ir praktinės veiklos sričių specialiosios žinios; klausimui spręsti nepakanka šiuolaikinės psichiatrijos specialiųjų žinių ir patirties.

Analizuojant klausimų, užduodamų psichologams, tinkamumą, galima aptarti seksualinės prievartos prieš vaikus bylų nagrinėjimą. Neretai nukentėjusio vaiko pateikiama informacija apie galimą nusikaltimą yra vienintelis informacijos šaltinis, ir jis, beje, dažniausiai prieštarauja įtariamojo parodymams. Teisėjams priimant sprendimą tampa labai svarbi psichologų nuomonė, ji padeda nuspręsti, ar prievarta iš tiesų įvyko, ar vaikas nemeluoja, nefantazuoja. Tačiau psichologai ekspertai negali atsakyti į tokius klausimus, kaip: ar nukentėjusiajam būdingas polinkis meluoti (polinkis meluoti nėra individuali psichologinė ypatybė), ar nukentėjusiojo psichologinė branda atitinka jo amžių (teisiškai reikšmingas yra ne nukentėjusiojo brandos, o jo bejėgiškumo laipsnio nustatymas), ar nukentėjusiajam būdingas padidėjęs seksualumas (tai seksologų kompetencijos klausimas) ir pan.⁴³ Psichologai taip pat negali

⁴² Žr.: < http://www.vtpt.lt/lt/apie_mus/etikos_kodeksas_70.html >.

⁴³ Plačiau apie tinkamų ir netinkamų klausimų formulavimą psichologams ir medikams ekspertams žr.: Eitminavičiūtė A., Grigutytė N., Juozaponytė M., Skučaitė V. Kompleksinių paslaugų teikimo ir organizavimo nuo smurto nukentėjusiems vaikams bei jų šeimos nariams aprašas. Vilnius: Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2009.

nuspręsti, ar seksualinė prievarta iš tiesų įvyko. Jie negali daryti išvados, ar tam tikri veiksmai iš tikrųjų buvo atliekami, ar ne, nes tai priklauso teismo kompetencijai.⁴⁴ Lygiai taip pat jie negali spręsti, kuris asmuo yra kaltas, nes šį klausimą turi spręsti teismas, įvertinęs eksperto išvadą ir kitas bylos aplinkybes (CPK komentaras, 213 str.).⁴⁵ T. y. psichologui pateikiami klausimai turi būti susiję su jo, o ne teismo kompetencija. Nors teisėsauugininkų užsakymų klausimai dažnai reikalauja vienareikšmiško ir kategoriško atsakymo, psichologai paprastai negali pateikti absoliučios tiesos, jų išvados dažnai yra dalinės, nurodančios tikimybę.⁴⁶ Psichologų pateikiamos išvados gali būti trejopos: kategoriškos, kai pateikiamas aiškus ir vienintelis atsakymas į pateiktą klausimą, tikėtinos, kai nurodoma, jog tam tikras faktas galėjo egzistuoti, ir išvada, kad į teismo klausimus negalima atsakyti.⁴⁷ Teismo kompetencija įvertinti išvadą, atsižvelgiant į psichologo kvalifikaciją, patirtį, ekspertizei pateiktos medžiagos apimtį, ir ar išvada neprieštarauja kitiems byloje esantiems įrodymams.⁴⁸

Nors Lietuvoje yra rengiami teisės psichologai, tačiau psichologų, dirbančių teisinėje sistemoje, nėra daug ir jų teikiamų paslaugų neužtenka. Praktikoje susiduriama su problema, kokį psichologą ir kokios institucijos psichologą kviesti dalyvauti teisiniame procese. Ši problema ypač opi mažesniuose rajonuose ir miestuose, mat visame rajone dirba tik keli psichologai (pvz., psichikos sveikatos centre ir pedagoginėje psichologinėje tarnyboje). Teisiniame procese kviečiamas dalyvauti psichologas turi išvykti iš savo tiesioginio darbo mažiausiai pusei dienos. Ir nesvarbu, kur dirbtų – mokykloje, pedagoginėje psichologinėje tarnyboje, ligoninėje, psichikos sveikatos centre, nevyriausybinėje organizacijoje ar kitoje įstaigoje, jis yra atitraukiamas nuo savo tiesioginio darbo, sutrikdomas jo darbo grafikas, mažėja psichologinės pagalbos prieinamumas atidedant suplanuotas konsultacijas. Šiuo atveju neretai darbdaviai nenoriai sutinka, kad jų darbuotojas dalyvautų teisiniame procese. Pz., LR švietimo ir mokslo ministerija inicijavo tarpžinybinį pasitarimą dėl pedagoginių psichologinių tarnybų psichologų dalyvavimo teismuose.⁴⁹ Išryškėjo sistemos koordinavimo teikiant psichologines paslaugas trūkumas – pedagoginių psichologinių tarnybų psichologai neretai yra vieninteliai psichologai nedidelėse savivaldybėse ir yra kviečiami

⁴⁴ *Budzynska A.* Psichologinė vaikų seksualinio išnaudojimo analizė // *Vaikas – smurto auka: teisiniai, psichologiniai ir socialiniai aspektai.* Vilnius: Paramos vaikams centras, 2010.

⁴⁵ Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso komentaras, II tomas, Vilnius: Justitia, 2005.

⁴⁶ *Bartol C. R., Bartol A. M.,* 2004, p. 25.

⁴⁷ CPK komentaras, 216 str.

⁴⁸ CPK komentaras, 218 str.

⁴⁹ LR ŠMM 2010-10-05 raštas Nr. SR-50-01-37 dėl pedagoginių psichologinių tarnybų psichologų dalyvavimo teismuose.

nagrinėjant civilines ar baudžiamąsias bylas (nustatant nepilnamečių gyvenamosios vietos, tėvų valdžios apribojimo, vaikų pateikiamos informacijos patikimumo ir kitais klausimais ar siekiant užtikrinti mažamečių interesus vaiko perdavimo teisėtiems globėjams procedūroje). Be to, kad psichologai atitraukiami nuo savo tiesioginio darbo ir pareigų, jų specializacija neatitinka jiems skiriamų užduočių; jiems neretai trūksta specialiųjų žinių ir įgūdžių dalyvauti teisiniame procese.

Kai psichologas neturi pakankamos kompetencijos atlikti tam tikrą funkciją ar atsakyti į užduotą teisinį klausimą, jis turėtų atsisakyti dalyvauti teisiniame procese. Pavyzdžiui, mokykloje dirbantis psichologas, kuris yra įgijęs pedagoginio psichologo magistro laipsnį, tačiau neturi teisinių ir reikiamų specialiųjų žinių konkrečiam klausimui spręsti, turėtų atsisakyti dalyvauti nepilnamečio apklausoje padedant jį apklausti ar atlikti ekspertizę dėl vaiko gyvenamosios vietos nustatymo. Tačiau jis gali tapti ekspertu ar specialistu konkrečioje byloje atsakydamas į teisinius klausimus, susijusius su ugdymo psichologija, vaiko psichologiniu vertinimu, mokymosi negalėmis ir pan., arba liudytoju, jei dirbo su konkrečiu vaiku ar jo šeima ir žino bylai reikšmingos informacijos.

Dar vienas praktinis klausimas kyla, kai psichologas turi pateikti savo išvadą tam tikru klausimu. Nors yra įtvirtinta nuostata, kad pateikdamas išvadą į konkretų teisinį klausimą psichologas turi remtis visa informacija,⁵⁰ o teismas kartu su nutartimi skirti ekspertizę pateikia ekspertui ir daiktus bei dokumentus, kurie turi būti ištirti (dažniausiai pateikiama visa byla). Vis dėlto praktikoje pasitaiko, kad ekspertui ar specialistui pateikiama neišsami informacija. Nepavyko rasti duomenų apie tyrimus Lietuvoje; kaimynėje Lenkijoje atliktos apklausos duomenimis, 21 proc. teisėjų nuogaustauja, kad psichologai, susipažinę su teismo byla, taps mažiau objektyvūs.⁵¹ Išvada taip pat gali pasikeisti, jei gaunama nauja bylai reikšminga informacija. Problemų kyla, kai psichologas atlieka savo įprastą darbą (pvz., konsultuoja), o paskui yra apklausiamas kaip specialistas ar ekspertas, nors jis turi tik vienpusišką, savo kliento pateiktą informaciją ir negali pateikti objektyvios išvados. Šiuo atveju psichologas gali būti kviečiamas tik kaip liudytojas. Jeigu psichologas įgyja, pavyzdžiui, eksperto statusą civiliniame procese, jis turi teisę susipažinti su bylos medžiaga bei prašyti teismą pateikti papildomos medžiagos, reikalingos ekspertizei, dalyvauti atliekant procesinius veiksmus, jei tokiu būdu gaunama ekspertizei reikalinga medžiaga (CPK 214 str.), bet jis neturi teisės savarankiškai rinkti medžiagos. Ekspertizių atlikimo kokybė ir jų darymo operatyvumas pagerėja, kai teisės saugos pareigūnai konsultuojasi su psichologais dėl ekspertizių skyri-

⁵⁰ Sageman M., 2003, p. 321–328.

⁵¹ Seksualinę prievartą patyrusių vaikų apklausos metodologija. Asenas – Poznanė – Vilnius, 2008. Prieiga per internetą: <http://www.pvc.lt/uploads/old/Seksualine_prievarta_patyrusiu_vaiku_apklauso_metodologija_ataskaita.pdf>.

mo, medžiagos ekspertizei atlikti parinkimo ir panašiais klausimais.⁵² Be to, ekspertas turi teisę pateikti išvadą ir dėl savo nustatytų bylai reikšmingų aplinkybių, dėl kurių nebuvo užduota klausimų – taip sudaroma galimybė išsamiai ištirti pateiktą ekspertizei medžiagą ir suformuoti išvadą dėl visų bylai reikšmingų aplinkybių.

Apibendrinant galima teigti, kad kiekvienas psichologas, kuris yra įgijęs bet kurią psichologijos specializaciją, nesvarbu, ar yra praktikas, ar mokslininkas, pagal savo kompetenciją gali pateikti atsakymus į teismo iškeltus klausimus,⁵³ procese įgydamas specialisto ar eksperto statusą. Kviečiant psichologą dalyvauti teisiniame procese ir pasinaudoti jo turimomis specialiosiomis žiniomis, būtina atsižvelgti į išsilavinimą,⁵⁴ papildomai įgytas kompetencijas ir darbo patirtį.

4. IŠVADOS

Lietuvoje didėja poreikis specialiąsias psichologijos žinias panaudoti teisiniame procese. Ne tik teismo psichologai ekspertai, bet ir įvairiose institucijose dirbantys psichologai vis dažniau kviečiami dalyvauti baudžiamajame, civiliniame, kiek rečiau – administraciniame procese.

Kasdieniam psichologų darbe atliekami profesiniai vaidmenys ir funkcijos neatitinka procesinio statuso ir teisinės sistemos keliamų reikalavimų, dėl to psichologų dalyvavimas teisiniame procese kelia iššūkių tiek individualiu, tiek struktūriniu lygiu: nėra reglamentuota, kokie, kokio išsilavinimo ir kvalifikacijų, kokių institucijų psichologai turėtų dalyvauti procesiniuose veiksmuose.

Psichologas gali dalyvauti teisiniame procese įgydamas eksperto, specialisto ar liudytojo statusą ir privalo būti informuotas apie jo procesinio statuso teises ir pareigas.

- kiekvienas psichologas gali įgyti specialisto ar eksperto procesinį statusą *pagal savo kompetenciją* (priklausomai nuo išsilavinimo, papildomai įgytų žinių, įgūdžių ir darbo patirties). Psichologas turėtų priimti tik tuos užsakymus ir spręsti tik tuos klausimus, kuriems turi kompetencijos, ir atsisakyti dalyvauti procesiniuose veiksmuose, jei jo kompetencija yra nepakankama. Užmezgdamas procesinį specialisto ar eksperto santykį su klientu, psichologas turi supažindinti jį su teisiniais tikslais ir gauti informuotą kliento sutikimą.

⁵² Sveikatos apsaugos ministerijos 2010 m. veiklos ataskaita, 2011 m. kovo 22 d., Vilnius.

⁵³ Valickas G., Justickis V., Čėsniėnė I., 2006, p. 89–100.

⁵⁴ Šiuo metu Seime yra parengtas ir svarstomas Psichologų praktinės veiklos įstatymas, kuriuo siekiama reglamentuoti, kad psichologines paslaugas teiktų tik pakankamą išsilavinimą turintys psichologai, kurių kompetencija atitinka Europos psichologo sertifikato reikalavimuose numatytus standartus (*EuroPsy*): mažiausias būtinas išsilavinimas psichologui – penkeri metai universitetinių studijų ir vieneri metai prižiūrimos praktikos. Plačiau žr.: <www.psichologusajunga.lt>.

- kviečiamas kaip liudytojas, psichologas privalo dalyvauti teisiniame procese ir turi pateikti visą jam žinomą bylai reikšmingą informaciją, pripažindamas kliento pateiktos konfidencialios informacijos sąlyginumą. Liudydamas psichologas pateikia tik faktinę informaciją ir tik tokią, kuri atitinka keliamą klausimą, išlaiko kitos informacijos konfidencialumą bei nedaro spėjimų ir nepagrįstų išvadų.

Efektyvesnį psichologų turimų specialiųjų žinių panaudojimą teisiniame procese užtikrintų:

– psichologų, besispecializuojančių dalyvauti baudžiamajame, civiliniame ar administraciniame procese, sąrašas, kuris būtų sudarytas atsižvelgiant į skirtingas specialistų kompetencijas ir darbo vietą pagal rajoną;

– išankstinės teisininkų konsultacijos su konkrečiu psichologu dėl konkretaus užsakymo (aptariant kompetencijos, užduodamų klausimų formulavimo, būtinos medžiagos ekspertizei surinkimo, dvigubų vaidmenų, konfidencialumo ir kitus kausimus), kurios padėtų nuspręsti, ar konkretus psichologas yra pajėgus atsakyti į tam tikrą teisinį klausimą bei įvykdyti nustatytą teisinio proceso funkciją.

LITERATŪRA

Teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksas // Valstybės žinios, 1985, Nr.1-1, su vėlesniais pakeitimais ir papildymais.
2. Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos įstatymas // Valstybės žinios, 1999, Nr. 13-308, su vėlesniais pakeitimais ir papildymais.
3. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas // Valstybės žinios, 2002, Nr. 37-1341, su vėlesniais pakeitimais ir papildymais.
4. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso komentaras. I tomas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2003.
5. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas // Valstybės žinios, 2002, Nr. 36-1340.
6. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso komentaras, II tomas, Vilnius: Justitia, 2005.
7. Teismo ekspertizės įstatymas // Valstybės žinios, 2002, Nr. 112-4969.

Mokslinė literatūra

8. *Aukštinaitytė R., Pauliukevičiūtė K.* Psichologų etikos kodeksai slepia konfidencialumo dilemas // Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris. 2008, 1, p. 39–49.

9. *Bartol C. R., Bartol A. M.* Psychology and law: theory, research, and application. Belmont: Thomson Wadsworth, 2004.
10. *Faust D., Ziskin J.* The expert witness in psychology and psychiatry // Science, New Series, Vol. 241, Is. 4861, 1988, p. 31–35.
11. *Fulero S. M., Wrightsman L. S.* Forensic psychology. Third edition. Belmont: Wadsworth Cengage Learning, 2009.
12. *Goldstein A. M., Weiner I. B.* Forensic psychology // Handbook of psychology, Vol. 11, John Wiley & Sons, New Jersey, 2003.
13. *Goldstein A. M.* Forensic psychology: toward a standard of care // Forensic Psychology: emerging topics and expanding roles. Ed. Goldstein A. M., New Jersey: John Wiley & Sons, 2007, p. 3–41.
14. *Gudjonsson G. H., Haward L R. C.* Forensic Psychology: A guide to Practice. London: Routledge, 1998.
15. *Heilbrun K., Marczyk G., DeMatteo D., Mack-Allen J.* A principles-based approach to forensic mental health assessment: utility and update // Forensic Psychology: emerging topics and expanding roles. Ed. Goldstein A. M., New Jersey: John Wiley & Sons, 2007, p. 45–72.
16. *Justickis V., Valickas G.* Psichologinė ekspertizė: teisiniai ir psichologiniai taikymo aspektai // Psichologija, 2003, Nr. 27, p. 1–24.
17. *Justickis V.* Specialiųjų psichologijos žinių taikymo teisėje ribos // Jurisprudencija, 2005, t. 66 (58), p. 120–129.
18. *Justickis V.* Bendroji ir teisės psichologija. Mykolo Romerio universitetas: Vilnius, 2004.
19. *Kitchener K. S.* Foundations of ethical practice, research, and teaching in psychology. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 2000.
20. *Mart A.* Getting started in forensic psychology practice: how to create a forensic specialty in your mental health practice. New Jersey: John Wiley & Sons, 2006.
21. *McCurdy K. G., Murray K. C.* Confidentiality Issues When Minor Children Disclose Family Secrets in Family Counseling. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 2003, 11 (4), p. 393–397.
22. *Sageman M.* Three Types of Skills for Effective Forensic Psychological Assessments // *Assessment*, Volume 10, No. 4, 2003, p. 321–328.
23. *Valickas G., Justickis V., Čėsniėnė I.* Teismo psichologinė ekspertizė Lietuvoje: dabartinė padėtis, problemos ir galimi jų sprendimo būdai // Psichologija, 2006, Nr. 33, p. 89–100.

Kita literatūra ir šaltiniai internete

24. Atvira informavimo konsultavimo orientavimo sistema. Prieiga per internetą: <<http://www.aikos.smm.lt/programos.htm>>.
25. *Budzynska A.* Psichologinė vaikų seksualinio išnaudojimo analizė // *Vaikas – smurto auka: teisiniai, psichologiniai ir socialiniai aspektai.* Vilnius: Paramos vaikams centras, 2010, p. 61–77.
26. *Eitminavičiūtė A., Grigutytė N., Juozaponytė M., Skučaitė V.* Kompleksinių paslaugų teikimo ir organizavimo nuo smurto nukentėjusiems vaikams bei jų šeimos nariams aprašas. Vilnius: Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerija, 2009.
27. Lietuvos psichologų sąjungos tinklalapis: <<http://www.psichologusajunga.lt>>.
28. LR generalinio prokuroro 2008 m. gegužės 10 d. Nr. N-2 nurodymas dėl nusikaltimų ir baudžiamųjų nusižengimų žmogaus seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui, nuo kurių nukentėjo nepilnamečiai, tyrimo ir valstybinio kaltinimo palaikymo.
29. Profesinė psichologo etika. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997. Parengė: *prof. A. Gučas, doc. E. Rimkutė, doc. D. Gailienė.* Etikos kodeksas patvirtintas LPS suvažiavime 1996 m. lapkričio 23 d. Prieiga per internetą: <<http://www.psichologusajunga.lt/index.php?p=25>>.
30. Psichologo profesinės etikos metakodeksas. Europos psichologų asociacijų federacija. Prieiga per internetą: <<http://www.lps.vu.lt/wp-content/uploads/2009/02/efpa-meta-etika-lt.pdf>>.
31. Seksualinę prievartą patyrusių vaikų apklausos metodologija. Projekto „Išklausyk manęs dabar – specializuota apsauga smurtą patyrusiam vaikui“ įgyvendinime dalyvavusių specialistų darbo ataskaita. Asenas – Poznanė – Vilnius, 2008. Prieiga per internetą: <http://www.pvc.lt/uploads/old/Seksualine_prievarta_patyrusiu_vaiku_apklauses_metodologija_ataskaita.pdf>.
32. *Skorupskaitė-Lisauskienė D., Kriščiūnaitė R.* Teimuose išnagrinėtų bylų, kuriose nuo seksualinių nusikaltimų nukentėjo vaikai, apžvalga // *Vaikas – smurto auka: teisiniai, psichologiniai ir socialiniai aspektai.* Vilnius: Paramos vaikams centras, 2010, p. 48- 57.
33. Sveikatos apsaugos ministerijos 2008 metų veiklos ataskaita. 2009 m. vasario 28 d., Vilnius.
34. Sveikatos apsaugos ministerijos 2009 metų veiklos ataskaita. 2010 m. kovo 5 d., Vilnius.
35. Sveikatos apsaugos ministerijos 2010 m. veiklos ataskaita. 2011 m. kovo 22 d., Vilnius.
36. Valstybinė teismo psichiatrijos tarnybos puslapis: <<http://www.vtpt.lt>>.
37. Valstybinės teismo psichiatrijos tarnybos prie SAM 2010 m. ataskaita, statistinės ataskaitos forma Nr. 46.

Dr. Neringa GRIGUTYTĖ
Law Institute

PARTICIPATION OF A PSYCHOLOGIST IN LEGAL PROCEEDINGS IN LITHUANIA: CHALLENGES AND POSSIBILITIES

Summary

The article analyses possible usage of knowledge of psychology in Lithuanian legal system in case when a psychologist participates in proceedings. With reference to survey of scientific literature, analysis and particular cases the article examines challenges and possibilities of participation of a psychologist in legal proceedings. As the need for application of knowledge of psychology within the legal proceedings is growing, not only forensic psychology experts, but as well psychologists from various institutions more often are being invited to participate in criminal, civil and slightly less in administrative proceedings. However, the everyday roles and tasks of psychologists are different from the ones assigned while holding procedural status; this is why the participation of psychologists in legal proceedings raises challenges both in individual and in systematic level.

Upon the participation in legal proceedings a psychologist enters into a new role of a specialist, an expert or a witness, which differs from his regular working tasks and relationship with a client. A psychologist may be a very good specialist in his work, however, he may lack experience and knowledge of requirements for the participation in legal proceedings. Some of major difficulties in legal proceedings may arise due to possible impartiality of a psychologist, when he has already entered into a professional relationship with a client in other than legal circumstances. Moreover, a psychologist follows the principle of confidentiality in his work, as he does not disclose any information about his client that he has learned due to the professional relation without the consent of the client. However, the confidentiality is conditional and not absolute; that is why it evokes ethical dilemmas in cases when a psychologist is invited to submit evidence about his client.

Upon the participation in legal proceedings as an expert or a specialist, the psychologist must have appropriate qualification, as well special knowledge and skills. Every psychologist has general knowledge of psychology and special knowledge acquired in Master studies. However, it does not mean that every psychologist is able to answer all questions submitted to him. A psychologist may be asked for services only concerning his competence, which is formulated within the limits of his education, training and experience. Besides, a psychologist participating in proceedings must have legal knowledge as well, in order to be able to fulfil his tasks properly, i.e. to refuse the task in case legal question falls outside the scope of his competence. When invited as a witness, a psychologist must participate in legal proceedings and must submit all the available relevant information, thus recognizing the conditionality of confidential information submitted to him by a client.

A list of psychologists, specialized to participate in legal proceedings, and anticipatory consultations of lawyers with a particular psychiatrist on a particular task would help to ensure the usage of special knowledge of psychology in legal proceedings.

Straipsnis redakcijai įteiktas 2011 m. liepos 27 d.